

Hogyan hasonlítsuk össze a vallásokat?

Voigt Vilmos

Sokféle módon szoktuk összehasonlítani a vallásokat és a „vallásokat”. Korszakonként és kultúránként más és más jelleggel és céllal. Úgyhogy most csak egy igazán mai, praktikus, helyi, hogy úgy mondjam „Trefort-kerti” javaslatot tennék a most kiépülőben lévő ELTE BTK Vallástudományi Központ számára.

A társadalom és kultúra jelenségeit sokféle módon vethetjük össze egymással.

Az egyik analógia például a labdarúgás nemzeti bajnoksága. Ebben egymással versengő csapatok vesznek részt, azonosak a szabályok, az eredmények technikai eszközökkel mérhetők: egyértelműen győztesek és vesztesek vannak. Az összehasonlítás szinte mindenre kiterjedhet: egymástól eltérő, ám kompozíciójukban azonos még a csapatok mezeinek színvilága is. A mérkőzéseken a bírók, játékosok és a közönség spontán viselkedése is összevethető egymással.

A másik analógia egy képtár díszterme: itt különböző festmények láthatók, értékük és szépségük összevethető egymással, még tetszési indexük is különböző lehet. Két festmény szinte mindenben eltérhet egymástól. Még versengenek is, például ugyanazt a témát más és más felfogásban ábrázolják, ám voltaképpen nincs küzdelem köztük. Egymástól vesznek át megoldásokat, s noha a festők élete inkább konfliktusgazdag, mint konfliktusszegény, azért itt nincs gólokra menő játék vagy bajnoki vetélkedés a festmények közt. Olyan szemlélő is akad, aki az egyik képből ezt, a másik képből azt szereti igazán.

A két analógia a *tertium comparationis* milyenségében tér el egymástól. Közismert, hogy a vallások térítenek, a vallások ellen valódi megsemmisítő háborúkat folytatnak (nemcsak a „vallástalanok”, hanem a másik vallás, egyház, rend vagy szekta képviselői ellen is). Könyörtelen alternatíva elé állítják az egyént és a közösséget.

A „képtárak” békésebb helynek látszanak, noha ismerjük az ikonoklasmus sok-sok megnyilvánulását, az afgán tálibok és Nyugat-Szudán muszlim radikálisai gépgyűval lövik vagy felgyújtják a sziklareliefeket és a kéziratárakat. Keresztény hittérítők életrajzaiban büszkélkednek azzal, hány ezer „pogány” bálványt pusztítottak el. Ismert adat, hogy Johannes Wierus 1563-ban Bázelen kiadott könyve (*De prae-stigiis daemonum et incantationibus et veneficiis*) szerint a gonosz erőknek 72 fejedelme van, akik az 1111 légióba beosztott 7 405 926 démont vezetik. Mezőkövesden a római katolikus plébános 1925-ben elégettette a matyók túl drága ruhadíszait (ez a „ragyogóégetés”). A művészeteken belül is megvan az erőszakos küzdelem és pusztítás. Azért a képtárakra mégis az a jellemzőbb, hogy a látogató ide is betér, oda is ellátogat, méhecskeként innen is, onnan is mézet gyűjt.

Igen egyszerű lenne rögtön azt a következtetést levonni, hogy az összehasonlított vallások kövessék a „képtár” analógiáját. Itt maguk a művek lehetnek a *tertium comparationis* tárgyai — ám magát a festészetet nem vonja kétségbe az egyik festmény a másikra vonatkoztatva, a különböző vallások viszont szeretik magukat az egyetlen érvényesnek tekinteni: *Unus est Deus!*

Mielőtt erre a dilemmára visszatérnénk, egy rövid, magyar, tudománytörténeti-nek álcázott társadalomtörténeti megjegyzést érdemes tennünk. Ha csak a magyar kultúra utóbbi tizenkét évszázadára gondolunk, e nem is olyan hosszú idő során különböző vallásösszehasonlító megoldások uralkodtak a magyar társadalom konfliktusaiban. Kezdetben a pogány magyarokat a keresztény európaiak lebecsülték. Majd, a hazai „pogányházadások” idején a már keresztény magyarok is így minősítették a még nem-keresztény magyarokat. Tudtunkkal a bizánci–római egyházszakadás nem okozott látványos ideológiai válságot Magyarországon, ám azért nálunk is biztosan érveltek mindkét egyház igaza mellett. Nyilván egy fajta „komparáció” övezte az országon belül vagy határain megjelenő bogumilokat, valdenseket, huszitákat, később a kelyheseket is. Az igazi „összehasonlítás” szükségessége a reformációval következik be, és nemcsak római katolikus–protestáns vonatkozásban, hanem a protestáns egyházakon belül is. Történelmi oka van annak, hogy valamivel későbbre, a XVII–XVIII. század fordulójára keltezhető nálunk az iszlám iránti (tudományos és teológiai) érdeklődés is, amely — legalábbis a jezsuita felfogásban — még e pogányok megtérítésére is gondolt.

A vallásháborúk, a felekezeti üldözés bizonyos csökkentével, a XVIII. században jelenik meg nálunk is egy olyan vallásleíró-vallástörténeti oktatás (publikációkkal), amely a zsidó és antik régiségek bemutatásakor e régi kultúrák vallásáról is pontos képet kíván adni. Végül is ez a törekvés vezet el egészen a XIX. század végső harmadában egy jól körülhatárolható magyar vallástudomány kezdeteihez (amint ezt végre Sarnyai Csaba Máté és Máté-Tóth András magyarországi vallástudomány-történeti szöveggyűjteménye bizonyítja). A nem-európai vallásokkal foglalkozó magyar érdeklődők, majd megfigyelők felfogása toleráns (nem szörnyülködnek el a „primitív” vallás borzalmain), néha azonban éppen a közvetlenül a vallások közti összehasonlítás hiányzik az ő leíró műveikből. Elméletileg, mint Csokonai nevezetes verseiben: *A lapon éneke* és *Konstancinápoly* a felvilágosodás deista-toleráns-relativizáló felfogása fogalmazódik meg. Máskor, mint például Benyovszky Móricnak a kamcsatkai sámánról adott „leírásában” — a beszámoló nem hiteles — egyszerűen plágium, és még csak nem is a magyar, hanem a francia *élite*-közönséget kívánja nem is lóvá, inkább számárrá tenni.

A magyarországi komparatív vallástudomány másik (általam már régóta és untig felemlgetett) hiányossága az, hogy nem követték figyelemmel azt az utóbbi fél évezredben megfigyelhető folyamatot, ami a „mindig tovább jutó” reformációval kezdődött és a ma is működő „kisegyházakhoz” vezetett. A mindennapi polémiában itt is megvan a nagyhangú összehasonlítás — ám csak igen ritkán vallástudományi jelleggel.

Persze, nemcsak a vallások vetélkednek és háborúznak egymással. A valódi háborúk mellett akár a kereskedelem vagy a kulturális kereskedelem, a tudomány és a tömegkommunikáció is lehet elég harcoss — a maga igazának terjesztésében. Vagyis a különböző társadalmak/kultúrák bármilyen összehasonlítása folytatódhat a vallások összehasonlításával.

Hosszú (vagy talán mégsem olyan hosszú) azoknak a műveknek a sora, amelyekben ezt a „nagy” összehasonlítást találjuk meg. Minthogy többször is foglalkoztam e munkával, csak utalok arra, hogy John Barclay *Icon Animorum* című, évszázadokig nevezetes munkája (első kiadása: London 1614) Európa vezető államait veti össze egymással. A magyarokról is ír. E fejezetekben egy nagyobb összefüggésben szerepelnek az egyházak közti különbségek. Amikor a francia jezsuita Joseph-François Lafitau az amerikai indiánokról szóló áttekintését (*Moeurs des Sauvages Amériquains, comparées aux mœurs des premiers temps*) írja (megjelent: 1724), végül is az ókori görögökre emlékeztető rítusokat és hiedelmeket tárgyal. Egy századdal később Johann Jakob Bachofen az emberi társadalom korai formáit mint „matriarchátust” tárgyalja (*Das Mutterrecht*, 1861) — ugyanígy a korai görög társadalom és vallás leírásáig jut el.

Európában is, nálunk is — különösen a XVIII. századtól — a rendszeres teológiába való bevezetés során előbb a bibliai történeteket, az egyházatyák nézeteit idézik, majd egyre gyakrabban a „zsidó vallást”, vagy az ókori keresztények életét mutatják be — több-kevesebb részletességgel vagy pontossággal. Az ilyen publikációk nálunk három csoportra oszthatók: külföldi teológiai művek, gyakran magyar nyomdáknak újranyomtatva — ezek magyarországi átdolgozásai, kompilációi — majd ilyen jellegű, magyar nyelvre fordított könyvek. A XIX. századra ismertté válik a „természeti vallás” fogalma, amin primitív hiedelmeket és szokásokat értenek, amelyeket azonban a keresztény teológia alapfogalmaiknak előzményeként mutatnak be.

Jellemzően ilyen mű Franciscus Szaniszló [Ferenc] (1790–1862), 1843–45-ben egyetemünk „theológiai” karának igazgatója négykötetes munkája (*Doctrina religionis Christiano-Catholicae...*, 1832–1833), amelyet fivére, Szaniszló József fordít magyarra (*A' keresztény katholika religio' Tudománya*, két kötetben: Buda 1839–1840). Az első kötet („általános rész”) elején a *religio* és a *természeti religio* fogalmait tárgyalja, majd az isteni kinyilatkoztatást mutatja be és ezután „Móses avagy az ó szövetség' religiójáról” értekezik. Csak utána következik a „keresztény religio” bemutatása.

Ez a maga idejében a különböző felekezetek körében egyforma megoldás volt. A sárospataki református anyaiskola növendékei számára jelentették meg Somosy/Somossi János (1783–1855) *Keresztény hittudomány* című, ugyancsak kétkötetes művét (Sárospatak, 1836–1838), amely maga közli, hogy tárgya a *dogmatica theologia*. Ez legelőbb a vallás fogalmával foglalkozik, ezt követi a kijelentéről (*apocalyptica*) szóló rész, ezután a zsidó és a keresztény vallás összevetését olvashatjuk. Korábbi, egyszerűbb bevezető („kezdő tanítványok számára”) munkája: *A' dogmatika theológiának első vonásai* ugyancsak Sárospatakon jelent meg, s 1827 és 1843 között három kiadást ért meg.

Nem kell sokat kutatnunk, hogy e korban honnan ez a felfogás és rendszerezés. Egerben 1854-ben jelent meg a bonni professzor, majd a későbbi *Kulturkampf*-ban betöltött szerepe miatt is nevezetes paderborni püspök, Konrad Martin (1812–1879) ifjúkori műve (*Lehrbuch der katholischen Religion*: Mainz 1843), Mester István (1815–1861) fordításában: *A katolika religio tankönyve*. A kor akkor oktatási célból legmodernebb felfogást képviselő tankönyvében ugyanezt a beosztást találjuk: a válásról — a kereszténység előtti kinyilatkoztatás — külön és részletesen a mózesi kinyilatkoztatás, majd csak ezután a keresztény kinyilatkoztatás.

Ez a megoldás a keresztény dogmatika egyes fejezeteiben tesz „komparatív vallástudományi” megjegyzéseket, például az angyalokról és szellemekről. Gyakran szinte meglepő a szerző (és fordító) vallástörténeti, művelődéstörténeti jártassága. (Maga Konrad Martin egyébként kiváló hebraista és talmudista is volt.)

Az összehasonlító vallástudomány másik előzménye nálunk is az úgynevezett „egyházi archaeologia”, vagy „keresztény archaeologia” volt. Ez irányzatnak nálunk mindmáig klasszikus munkája a szabadságharc politikai eseményei miatt hányatott sorsú érsek, Lonovics József (1793–1867) több kiadásban is megjelent háromkötetes műve: *Népszerű egyházi archaeologia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése* (először 1857-ben, a részletesen bővített és javított harmadik kiadás: Pest 1865). A mű — nevével ellentétben — nem régészeti jellegű, hanem az ünnepekkel, a szentségekkel és ünnepélyekkel foglalkozik. Lonovics felsorolja a hazai előzményeket is, mint például: Tompa László [Ladislaus] (1749–1802): *Institutiones de sacris Christianorum ritibus* I–II. Pozsony 1785. Tompa 1777 őszétől egyetemünkön az akkor alapított liturgiai tanszék tanára, aki előbb Bécsben a görög szertartású rítusokat tanulmányozta (nyilván a kor unióban reménykedő törekvéseit támogatandó), majd külön tanulmányúton volt Rómában a különféle egyházi rítusok tanulmányozására — Rácz [Rátz] András (1789–1864): *Liturgika, vagy a Római Keresztény Katholikus Anyaszentegyház szertartásainak magyarázatja* (I–III. kötet, Esztergom 1823–1826) — a fentebb már említett Szaniszló József: *A Római Katholikus Anyaszentegyház ünnepeinek szertartásai* (Szombathely 1847). Ezek elsősorban rítustörténetet adnak, és e keretben említik a különböző történeti korok vallási szokásvilágát.

Minthogy az 1844. április 1-én hozott rendelet szerint az elemi iskolai tanítók képzésének egyik tárgyát „az egyházi szokások és szertartások magyarázata teszi”, csakhamar népszerűsítő áttekintések is napvilágot láttak. Ilyen például a piarista Zimmermann Jakab: *A vallási szokások és szertartások magyarázata* (Buda 1845).

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy korábban, más hangsúllyal már foglalkoztak hazánkban a Biblia szokásvilágának bemutatásával.

A magyar vallástudomány egyik fundamentuma a református lelkész Bod Péter (1712–1769) munkássága. Ebből most legkorábban kinyomtatott művét említjük: *Szent Írás' értelmére vezérlő magyar leksikon, mellyben A' Szent Írásban elő-forduló Példázolások, (Typusok) és Ábrázolások (Emblémák) lelki értelmek szerént rövideden ki-*

világosítatnak, sok dolgok a' Sidó 's Görög régiségekből ki-magyaráztatnak ... Ez a könyv először Kolozsvárt 1746-ban jelent meg, van egy korai és egy 1786-os győri kiadása, van év nélküli utánnyomása, ötödik kiadása pedig Debrecenben, 1847-ben látott napvilágot. Ez is bizonyítja, több nemzedéknek volt ez a vallás széles körű megismerését szolgáló összegezés. Nemcsak tárgyak, fogalmak, hanem pl. a görög és kánaáni mitológia elemei (pl. Béliál, Dágon, ég) is megtalálhatók a bemutatott jelképek és allegóriák között.

Bod Péter hatalmas életműve egész teológiai kézikönyvsorozatot ad, szerencsére sok utánnyomásban. Ezek sorában külön foglalta össze az egyháztörténetet, az ünnepeket stb. A rá vonatkozó (csak viszonylag) gazdag szakirodalom azonban vallástudományi felfogását eddig külön áttekintésben még nem tárgyalta.

Külön kellene említeni, hogy Mohács után a magyaroknak külföldi egyetemre kellett járniuk ahhoz, hogy jó teológiai kiképzést kapjanak. Voltaképpen itt szedték össze akkor korszerű vallástudományi ismereteiket. Ennek közismert példája Cornides Dániel (1732–1787), egyetemünk első lutheránus professzora, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, aki Göttingenben írja meg *De religione veterum Hungarorum* c. értekezését (1785, nálunk posztumusz műként és nem egészen pontos kiadásban 1791-ben jelent meg), amely komparatív vallási keretbe illeszti a magyarok ősvallását. Ez a megoldás közvetlenül folytatódik a XIX. század végéig, és voltaképpen eredetileg ez befolyásolta azt az igen toleráns felfogást, ahogy „őshaza”-keresőink (mint Kőrösi Csoma Sándor, Reguly Antal és mások) felfogták a távoli útjaik során általuk megismert, a kereszténységtől különböző vagy természeti vallásokat. Noha e tradícióról írtak már, külön végiggondolása mégis üdvös lenne.

Csak megemlítem, hogy egy ettől eltérő, a magyarok elé valamely távoli vallást „mintaként” táró szerzők száma sem csekély: Lénard Jenő, Schmidt József, Baktay Ervin, Germanus Gyula és mások ilyen nézetei tudományosan különböző színvonalat és vallástudományi jártaságot képviselnek. Közülük is többeknek volt kapcsolata egyetemünkkel. E felfogással is külön tanulmányban kellene foglalkozni.

És természetesen külön csoportot alkotnak a budapesti Országos Rabbiképző Intézet körül tömörülő kiváló valláskutatók, akiknek rangját — mondjuk — Goldziher Ignác neve is jelzi. Erről az iskoláról is külön tanulmányt kellene készíteni. Közülük többeknek legalább közvetett kapcsolata volt egyetemünkkel.

Folytatni kellene e szemlét — ám most be kell fejeznem. Csak pár mondatos következtetést tartok fontosnak megfogalmazni. Úgy gondolom — vallást csak vallással érdemes összehasonlítani (tehát nem a valláspótlékokkal). Teljes rendszereket teljes rendszerekkel. Példáink első csoportja ilyen: a dogmatika rendszerét képviseli, és éppen e rendszerszerűséget kell az összehasonlítás során is figyelembe venni. Ez tehát teológiai összehasonlítás. A példák második csoportja a vallás gyakorlatát hasonlítja össze. Ám itt is teljességre, rendszerszerűségre kell törekedni. Nem elég tehát az orvoslás vagy a templom összehasonlítása, az összes szint, az előírt vagy tiltott öltözeteket stb. is kell összehasonlítani. Ez egy ritológiai összehasonlítás.

Úgy gondolom, hogy egy praktikus vallásfenomenológia (pl. Friedrich HEILER: *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*. W. Kohlhammer, Stuttgart 1979; [második, javított kiadás, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1979]: *Die Religionen der Menschheit*. Band 1) gyakorlati útmutatót adhat arra vonatkozóan, milyen sorrendben haladjon a vallásösszehasonlító. Aki jobban teszi, ha a képtár analógiáját és nem a labdarugó-bajnokságét követi.

A bevezetőben említett saját, azaz „Trefort-kerti perspektíva” érzékeltetésére is törekedtem, ezért hivatkoztam arra, ha az említett szerzők egykor egyetemünkön működtek.

Irodalom

Minthogy ismert, sőt általános tárgyú műveimben már idézett szerzőkre és tendenciákra utalok, ezeket itt egyenként nem is említem. Bizonyos távlatot ad (különösen a kötetvégi bibliográfia): VOIGT Vilmos: *A vallási élmény története*. Timp, Budapest 2004.

Wierus könyvét említi, és ennek a kubai indiánok elleni inkvizícióban folytatódó következményét leírja: Fernando ORTIZ: *Historia de una pelea cubana contra los demonios*. Editorial de Ciencias Sociales, La Habana 1975. 125 és másutt.

Az említett antológia: SARNYAI Csaba Máté — MÁTÉ-TÓTH András (szerk.): *Szemelvények a magyar vallástudomány történetéből* I–II. Magyar Vallástudományi Társaság — L'Harmattan, Budapest 2013. (Vallástudományi Könyvtár, 8–9) Az 1860 előtti korszakokra vonatkozó megjegyzéseimet ld. recenziómban: *Vallástudományi Szemle* IX/3 (2013) 201–215.

A Benyovszky által „közölt” kamcsatkai sámánszeánszt ld. BODROGI Tibor (szerk.): *Messzi népek magyar kutatói*. Gondolat, Budapest 1978. (A magyar néprajz klasszikusai) I,77–78 (magyar fordításban). Általában Benyovszky művei „hitelességéről” ld. VOIGT Vilmos (szerk., tan.): *Protocolle du Régiment des Volontaire de Benyowszky crée en 1772 — Benyowszky Móric madagaszkári jegyzőkönyve 1772–1776*. Országos Széchényi Könyvtár — Magyar–Madagaszkári Baráti Társaság — Kossuth Kiadó, Budapest 2004.

Legutóbbi erre vonatkozó tanulmányom: „Icon Animorum by John Barclay and the Origins of the Characterization of European Nations”, in Dagnosław DEMSKI — Ildikó Sz. KRISTÓF — Kamila BARANIECKA-OLSZEWSKA (eds.): *Competing Eyes. Visual Encounters With Alterity in Central and Eastern Europe*. L'Harmattan, Budapest 2013. 26–39.

A magyarországi teológia és vallástudomány történetéről eddig nem készült (akár nem tüzetes) áttekintés, de még tanulmány sem. Bizonyos kiindulópontot ad: HERMANN Egyed — ARTNER Edgár: *A Hittudományi Kar története 1635–1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest 1938. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története 1)

Az ősvalláskutatásról, benne Cornides munkásságáról: VOIGT Vilmos: *A magyar ősvalláskutatás kérdései*. Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest 2003. (Vallástudományi Tanulmányok 4) — hibajegyzékkel.

Az Országos Rabbiképző Intézetéről ld. (többek között): Moshe CARMILLY-WEINBERGER (ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. Sepher-Hermon Press, New York 1986.